

OIDIPUSZ, ÁDÁM, RASZKOLNYIKOV ŐSBŰN-MODELLEK A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

BÉKÉS VERA

„Hol lehet föllelni ma
A régi bűnnek elmosódott nyomait?”
(Szophoklész: Oidipusz király)

„A bűn ellentéte a hit. Az erény mint ellentét
pogány dolog.”
(Lukács György: Etikai töredékek)

A 19. SZÁZAD VÉGÉN és a huszadik század első felében – ez az „Isten meghalt” kora – szembetűnően sokszor találkozhatunk az eredendő, avagy ősbűn, az őstörés, a bűntudat, a bűnhődés, megbánás, megváltás és a remény gondolatkörével. Az ősbűn, mint *valaki(k)* által elkövetett, jóvátetetlen, fel nem dolgozott, ezért újra meg újra ismétlődő vagy ismétlődéssel fenyegető esemény képe hol metaforaként, hol mitológiai vagy irodalmi utalásként, hol pedig allegóriaként esetleg parabola formájában bukkant fel a tizenkilencedik század végi, huszadik század eleji filozófiai, esztétikai és tudományos írásokban.

Föltűnhet az is, hogy a miközben a bűnről elmélkedő gondolkodók csaknem azonos módon határozzák meg a bűn általános fogalmát, igencsak különböznek abban, hogy *mit* tekintenek az adott bűntípus ősi alapsémájának, azaz az ősbűn-modellnek.

Ősbűn-modellen egyfelől azt a cselekvési modellt értem, amelyben valamilyen értelmezést nyer az a tapasztalat, hogy összeegyeztethetetlennek vélt késztetések máskor és másutt általában elképzelhetetlen egyesítése miként mehet végbe, *hiszen egyszer* (egy akár történeten kívüli időben) *már végbe-mehetett*; másfelől jelenti ezen cselekedetek *értelmezését meghatározó* konstruktív formává vált *élménysémát* is¹.

Dolgozatomban egy olyan határmezsgye *néhány* (bár korántsem önkényesen kiragadott) pontján vizsgálódom, ahol az ősbűn-gondolat nem marad meg a metafizikai szférában: kilép abból, és *átlép* a cselekvés világába, ahol tehát már nem elemzik, hanem modellként követik az ősbűn egyik vagy másik – tudatosan vagy öntudatlanul választott sémáját.

¹ Lukács György az etikai töredékeiben (A Dosztojevszkij-könyv jegyzeteiből – 1914-1917) a sorsot mint a lélek szimbolikus kifejezését illetve mint *konstruktív formává vált élménysémát* határozta meg. In: Karádi-Vezér (szerk.): *A Vasárnapi Kör*. Bp., Gondolat. 1980. 124. o.

A huszadik század elején a művészet, a vallásfilozófia és az antropológia mellett legalább három további területen vált a bűnről és a büntudatról való metafizikai gondolkodás a cselekvés közvetlen orientálójává, olyan szférákban, ahol szükség támadt arra, hogy a cselekvő indokolja és legitimálja önnön tetteit (avagy tetteinek hiányát), illetve értelmezze és minősítse másokét; ahol tehát működő ősbűn-, büntudat-, bűnhődés- élménységakkal és cselekvési modellel bizonyosan találkozhatunk:

- i) a pszichopatológiás és terápiás gyakorlatban, mindenképp (bár nem kizárólag ott) a pszichoanalízis gyakorlatában;
- ii) a politikai cselekvésben: a politikai mozgalmak illetve az új típusú hatalom (győztes forradalom) gyakorlatában;
- iii) az alkalmazott tudomány szervezett kutatási gyakorlatában (ennek legkirívóbb, noha korántsem egyedüli példája a Hirosimához vezető út története).

Ezekben a szférákban új és egészen konkrét értelmet nyertek olyan fogalmak (mint például az egyéni cselekedet, szándék, cél, felelősség, lelkiismeret, büntett, ítélkezés, büntetés, bűnhődés, vezeklés, feloldozás, stb.), amelyekkel korábban inkább csak a morálfilozófia, teológia, vagy a műalkotások, mindenképp a 19. századi irodalmi művek elvont problémáiként találkozhattunk.

Nem kell sokáig keresgelnünk, hogy felfedezzük, milyen típusú ősbűnelképzelések hatottak modellként az európai kultúrkörben.

OIDIPUSZ BŰNE

Sigmund Freud korszakalkotó könyvében, az *Álomfejtés*ben található az ősbűnök egyik alaptípusának eredeti leírása, amely ugyan megjelenésekor és a rákövetkező évtizedben még csak csekély visszhangot – akkor is többnyire elutasítást – váltott ki, ám végülis a huszadik század első felének kulcs modelljét („a mindenkori filozófiák és pszichológiák e közös paradigmáját”²) szolgáltatta:

„Sokasodó tapasztalataim szerint minden későbbi pszichoneurotikusnak a gyermekkori lelki életében a szülők játsszák a főszerepet. Szerelem az egyik szülő, gyűlölet a másik szülő iránt – ez a gyermekkorban kialakult és a későbbi neurózis tünetegyüttesében oly fontos lelki folyamatok anyagának szilárd alapkövei közé tartozik. ... Az antikvitás ránk hagyományozott egy mondát, mely alátámasztja ezt a felismerést. Széles körű és általános érvényű jelentősége csakis a gyermeklélektan imént tárgyalt feltételezésének ugyanilyen általános érvényességéből érthető.”³

² B. Gáspár J.: A sors mint neurózis In: Lukács Dénes (szerk.): *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben*. Bp., kiadó nélkül (szerk.). 2003. 165. o.

³ Freud: *Álomfejtés*. Bp., Helikon. 1995. 188. o.

Freud röviden bemutatja Oidipusz király mondáját, mely Szophoklész drámájában a mai nézőt éppoly mélyen megrendíti, mint a kortárs görögöket, mert őrzi annak tragédiáját, aki „ott született, ahol nem kellett, megölte, akit nem lehet és szerette azt, akit nem szabad...”

„Sok minden történt szerte a világban – fűzte még hozzá műve 1931-es angol nyelvű, átdolgozott kiadásának előszavában Freud – és sok mindenben megváltozott felfogásunk a neurózisról is. Ez a könyv, melynek újabb adalékai a pszichológiához annyira meglepték megjelenésekor a világot, lényegében változatlan maradt. Mai megítélésem szerint ez a könyv foglalja magába legértékesebb felfedezést valamennyi közül, amelyeket tennem megadtott. Az ember csak egyszer az életben lehet olyan szerencsés, hogy ilyen felismerésre jusson.”

Freud mindenkor hangsúlyozta, hogy az Oidipusz-konfliktus⁴ felfedezésére az orvosi gyakorlat *tapasztalati* útján került sor. Kutatásai eredetileg a neurózisos kiváltó okaira és alapjaira irányultak, és ez vezetett a szexualitással szembeni általános – minden emberben jelentkező – ambivalencia felfedezéséhez: „Mialatt a kóros helyzetek után kutattunk, melyekben a nemiség elfojtása megtörtént, és amelyekből a tünetek, mint az elfojtás pótképződésményei származtak, a betegek egyre korábbi életébe kellett visszanyúlnunk, míg végül a legelső gyermekévekhez érkeztünk. Kitűnt az, amit költők és emberismerők mindig is állítottak, hogy ennek a korai életszaknak benyomásai, ámbár többnyire feledésbe merültek, kitörölhetetlen nyomokat hagytak az egyén fejlődésében, legkivált azonban, hogy ezek rakták le a későbbi neurotikus megbetegedés alapjait.”⁵

Am Oidipusz konfliktusa már a legkorábbi megfogalmazásban sem csupán egy testi bajokban is megnyilvánuló lelki betegség tünetegyüttesének a megnevezésére szolgált: „Sokkal valószínűbb, és ezt a normálisabb gyermekek alkalmi megfigyelése is megerősíti, hogy a neurotikusok a szülők iránti szerelmes és ellenséges vágyakkal éppen csak felnagyítva láttatják azt, ami kevésbé világosan és intenzíven a legtöbb gyermek lelkében végbemegy.”⁶

Freud egész pályafutása során újra és újra kifejezést adott feltevésének, hogy ez a korai, elfojtásra ítélt komplexus, mely a tudattalanból továbbra is nagy és tartós hatást fejt ki: „kiágazódásaival együtt, minden neurózisnak a magva, tengelye (tengely-komplexuma – kernkomplex), és ez jogossá teszi azt a várakozásunkat, hogy annak érvényesülését a lelki élet más területein is felismerhetjük. Az Oidipusz királyról szóló hitrege, melynek hőse apját megöli, és anyját veszi feleségül, még csaknem változatlan megnyilatkozása

4 Ismeretes, hogy Freud a továbbiakban elterjedt *komplexus* fogalmát Jungtól kölcsönözte.

5 Freud: *Önéletrajzi írások* – Bp., Cserépfalvi. 1998. 39-40. o.

6 Freud: *Álomfejtés*. I. k. 188. o.

annak a gyermeki kívánságnak, melynek később a *vérokonsági korlát* áthághatatlanul útját állja.”⁷

Az Oidipusz komplexus felfedezése nyomán vált lehetővé, hogy a pszichoanalízis módszerét a tudomány és a kultúra más területein is – jóllehet sokszor máig is vitatott jogosultsággal és eredménnyel – használják: adataiból például eddig ismeretlen biológiai folyamatokra lehetett következtetni, mindazidáig értelmezhetetlen antropológiai jelenségeket lehetett magyarázni.⁸ Az Oidipusz-modell legkülönösebb és kétségkívül nagyon szemléletes alkalmazásával abból a célból, hogy megvilágítson egy bonyolult összetett tartalmat, Arthur Koestler leírásában találkozhatunk, aki így jellemzi a pszichoanalízissel egy időben születő új fizika világgépét: „1900 táján felfedezték, hogy bizonyos atommagok miniatűr Oidipuszként viselkednek. Tartották magukat egy tervhez, de ugyanakkor úgy tűnt, hogy saját vonatkoztatási rendszerükben szabadságot is élveztek. Hibátlanul beteljesítették sorsukat, ami azt parancsolta, hogy egy milligramm rádiumnak bizonyos sebességgel fel kell bomlania ... s közben egy bizonyos sugárzást ki kell bocsátania ... Ugyanakkor azt találták, hogy egyetlen atomi Oidipusz sem reagál a környezetéből őt ért fizikai hatásokra. ... Az atom pillanatnyi állapotának legteljesebb leírásából sem lehetett jövőbeli állapotára következtetni. ... Sorsát «nem külső, hanem belső erők határozták meg» (Jeans). Az adott atom szabadnak tűnt abban az értelemben, hogy viselkedését képtelenség volt a fizika nyelvén leírni.” Ám ez „a látszólagos anarchia eltűnt, s a determinizmus visszaszerezte elvesztett jogait, amint a parányok világából a szabad szemmel is látható dolgok világába léptünk.”, úgyhogy „bármennyire Oidipusz-szerűen viselkedett is egy atom, nagyobb méretű atomcsoportok szigorúan kiszámítható módon viselkedtek”.⁹

⁷ Öt előadás a worcesteri Clark Universtiy alapításának huszadik évfordulóján (1909). IV. előadás. 3. kiad. Bp. 1919. 53. o. Kiemelés a szerzőtől. (szerk.) Freud még hozzáfűzi példaként, hogy „Shakespeare drámai költeménye, *Hamlet* bár jobban leplezve, ugyanezen vérokonsági komplexum alapján épül fel.”

⁸ A modell kiterjesztésével kapcsolatos problémáknak természetese maga Freud is tudatában volt: „Hozzá vagyok szokva, hogy félreértsenek, s ezért nem tartom fölöslegesek, hogy határozottan kijelentsem, hogy az itt nyújtott magyarázások közben egyáltalán nem feledkeztem meg a levezetendő jelenségek szövevényes természetéről és hogy e magyarázatok csak arra tartanak igényt, hogy a vallás, az erkölcs és a társadalom már ismert vagy még ismeretlen forrásaihoz új mozzanatot szolgáltatssanak, amely a pszichoanalitikus igény tekintetbevételével adódott. Másokra kell bíznom, hogy a magyarázatot szinthezisbe forrasszák össze. Ezáltal azonban az új adalék természetéből következik, hogy az abban a szintheziszben nem játszhatna mást, mint csak főszerepet, ámbár bizonyára nagy indulati ellenállások leküzdésére van még szükség ahhoz, hogy neki ezt a jelentőséget megadják.” Freud: *Totem és tabu*. Kiadó és megjelenés helye nélkül. (szerk.) 1918. 144. o.

⁹Koestler: *A jógi és a komisszár*. Bp., Századvég-Osiris. 1994. 40. o.

MIÉRT OIDIPUSZ?

A kérdésre maga Freud így felelt: „Modern költők következetesen meg is kísérelték, hogy hasonló tragikus hatást érjenek el, amennyiben ugyanezt az ellentétet maguk kitalálta mesébe szőtték. Ezekben a darabokban viszont a közönség megindultság nélkül nézte, hogyan teljesedik be ártatlan embereken minden küzdelmük ellenére, egy átok vagy jóslat: a későbbi sorstragédiák hatástalanok maradtak. Ha az *Oidipusz király* képes a modern embert ugyanúgy megrendíteni, mint a kortárs görögöket, akkor ennek csak az lehet a titka, hogy a görög tragédiának a hatása *nem a sors és az emberi akarat ellentétében rejlik, hanem a tárgy sajátosságában, amely ezt az ellentétet feltárja ...* És valóban, Oidipusz király történetében van ilyen mozzanat. *Sorsa csak azért ragad meg minket is, mert a mi sorsunk is lehetett volna, mert születésünk előtt a jóslat ugyanazt az átkot mondotta ki ránk is.*”¹⁰

Az európai kultúra sok olyan bűnös alakot és lázadó hőst ismer, akit sorsa és cselekedete alkalmassá tett volna arra, hogy modellje legyen az egymással összeegyeztethetetlen készletések, ütköző normák közötti kikerülhetetlen (rossz) döntés és a tragikus következmények élményséma-szerű megjelenítésére. Jung emlegeti például az úgymond *prométheuszi vétkességet* – „Progresszivitásunk azonban egyrészt rengeteg gyönyörű vágybeteljesülést tesz ugyan lehetővé, másrészt viszont valami ugyanily gigantikus prométheuszi vétkesség is felhalmozódik, ... amelynek az árát időnként sorsszerű katasztrófákban kell megfizetnünk.”¹¹ –, alternatív ősbűn modellt kínált a sorsanalízist kidolgozó Szondi Lipót is, amikor a testvérgyilkos Káint és a törvényhozó Mózeszt ajánlotta elemzésre.

Mégis, Oidipusz mítoszában tudatosodik legmagasabb szinten a sors és a szabad akarat konfliktusa. Ő, tudjuk, szabad akaratából soha nem ölné meg apját és nem venné nőül saját anyját, csakhogy a sorsát irányító Párkák csapdát állítanak neki. „A kísérletnek, amely az isteni mindenhatóságot az emberi felelősséggel akarja összeegyeztetni, *természetesen ezen az anyagon is, mint minden másón, hajótörést kell szenvednie.*” – zárja le a mítosz elemzését az *Álomfejtésben* Freud. Oidipusz szabadsága tehát csak látszólagos, minthogy maga is része az isteni számításnak. A freudi problematikával sokat foglalkozó Arthur Koestler, amikor fél évszázaddal később újra felveszi ezt a fonalat, még általánosabban fogalmaz: az emberben két ösztön vív drámai csatát egymással, melyeket felváltva, de azonos erővel élünk meg: az egyén védelmet keres valamiféle olyan univerzális rendben, amely meghatároz bennünket, és egyben magyarázattal is szolgál erre a determináltságra – (ezt

¹⁰ Freud: *Álomfejtés*. 189. o.

¹¹ Jung: *Mélységeink ösvényein* (Bodrog Miklós ford.) Bp., Gondolat. 1993. 195. o.
Vö: O. Rank: *Das Trauma der Geburt*. Fischer Taschenbuch Verlag, 1998. 163-164. o.

nevezzük sorsnak); másfelől alapvető szüksége van olyan cselekedetre, amely tudatos és szabad választásának következménye – ez adja a szubjektív szabadság élményét. „Éva ellenszegülve az isteni parancsnak, eszik a jó és rossz tudás gyümölcséből; Prométheusz ellopja a tüzet az istenektől; Jákob megküzd az angyallal; Babel tornyát fölépítik, majd lerombolják. A két ösztön drámai csatát vív egymással, és a régebbi ösztön kivétel nélkül mindig győzedelmeskedik az újon ... Így tehát minden egyes prométheuszi kísérlet vereséggel, büntetéssel vagy megaláztatással végződik. Augiász istállóját sosem sikerül kitakarítani; a Danaidák edénye sohasem telik meg, Sziszüphosz hiába fog örökké dolgozni. A védettségre irányuló vágy erősebb, mint a helyes választásban való hit.”¹² Elképzelhető persze olyan „vonzó álmok nehéz időkre”, hogy valamely másik bolygó biológiailag kevésbé sérülékeny, kevésbé kiszolgáltatott lakóinak máshogy alakulna a mitológiája is: „Minden egyes csata az istenek felett aratott prométheuszi győzelemmel érne véget...”¹³ Földi viszonyok között Koestler belátja, hogy Oidipusz szabadsága ebben az értelemben nem sokat ér, de ebben a halhatatlan mítoszban tudatosodik a legmagasabb szinten az a lényeges gondolat, „hogy a sors legalább a szabadság illúzióját kénytelen nyújtani az embernek.”¹⁴

A „PREÖDIPÁLIS ERETNEKSÉG”, AVAGY ÁDÁM, ÉVA ÉS AZ ELVESZETT PARADICSOM

A pszichoanalízis szemléletét alapvetően magukénak vallók táborán belül is korán jelentkeztek olyan tendenciák, melyek végső kicsengésükben megkérdőjelezték azt a freudi meggyőződést, hogy az Oidipusz-komplexus jelenti a végső határpontot, ameddig az analízis útján hozzáférhetünk a korai életszakasz traumatizáló eseményeihez. A pszichoanalitikus mozgalomban a húszas években nyilvánvalóvá lett a „preödipális eretnesség”¹⁵ Otto Rank, Jung vagy Ferenczi természetesen egyáltalán nem tagadták az Oidipusz-konfliktus felfedezésének alapvető voltát. Sőt, nagyon sokáig úgy gondolták, hogy csak az eredeti elmélet által nyitva hagyott kérdésekre kísérlelnek meg választ adni, amikor kiterjesztik a vizsgálódást. Bevonták például az alapkonfliktus többi szereplőjét az elemzésbe, visszanyúltak az ödipális korszaknál

¹² Szöveghely megjelölése nélkül. (szerk.)

¹³ Koestler: *A jögi és a komisszár*. Bp., Osiris/Századvég, 1994. 35. o. Talán nem általánosan ismert, hogy Koestler a harmincas években írt egy tudományos fantasztikus színdarabot (*Holdfény Bár*), amelyben az idegen bolygóról érkezettek hasonló gondolatokat fejtegetnek a mit sem értő földlakóknak.

¹⁴ *Im.* 36. o.

¹⁵ A téma történeti feldolgozása a hetvenes évektől folyamatos (legalább könyv bevezetések és interjúk, oral history, emlékbeszéd stb. formájában, később a nyolcvanas években a különféle analitikus vagy (a kilencvenes évektől) analitikusan orientált szakmai társaságok, mindenek előtt a Ferenczi Sándor egyesület, végül az oktatás – a pécsi doktori iskolán belül folyó kutatások keretében.

korábbi időszakra, és – szemben a mesterrel – különös figyelmet fordítottak a születés körüli témákra. Ezzel azonban óhatatlanul át is értelmezték az eredeti ősbűn-modellt. Bókay Antal találóan fogalmaz. Amikor azt írja: „Mai olvasati pozícionkból tovább egyszerűsítve Freud és Ferenczi különbségét feltételezhető, hogy Freud *modern* lélekelméletével szemben Ferenczi megközelítése *posztmodern* jellegű. ... Ferenczi Junggal és más dezertőrökkel ellenétben egyetlen alapvető pszichoanalitikai terminust sem kifogásolt, „csak” valahol a láthatatlan alaprendszer, az emberről való beszédmódját változtatta meg¹⁶

Ferenczi 1914-ben megfogalmazza nevezetes *visszavágyódási* tételét a valóságérzék fejlődési fokairól szóló elméletében. Akkor ezt nem az Oidipusz-mítosz keretei között teszi: „A gyermek és a kényszerneurotikus nem kívánnak a valóságtól lehetetlent, amikor ragaszkodnak ahhoz, hogy vágyainak teljesülnie kell; hiszen csak *visszatérését* kívánják egy olyan állapotnak, melyben valaha csakugyan éltek: annak a „rég jó időnek”, mikor tényleg mindenhatók voltak: *a feltétlen mindenhatóság időszakának*. ... Figyeljük meg azonban az újszülött egyéb viselkedését, és látni fogjuk, hogy anyja testében élvezett *vágytalan nyugalmanak* hirtelen megszűnésétől a legkevésbé sincs elragadtatva, sőt mindenképpen *visszavágyik előbbi állapotába*. ... *A gyermek első vágya tehát csak az lehet, hogy ebbe az állapotba – melyből kizavarták – visszajusson*.¹⁷ A traumának ebben a Freudétól – főleg következményei tekintetében eltérő felfogásában, anélkül, hogy nevén neveznék – észrevehetően fontos szerepet játszik egy a bécsi mesterétől *lényegesen különböző mitológiai* modell. A pszichoanalízis történetének krónikásai már régen felfigyeltek arra, hogy Ferenczi és tanítványai – Bálint Mihállyal az élen, a születési traumát mintegy a Paradicsomból való kiűzetés mintájára fogják fel, szemben az ortodox freudi irányzattal, amely ezen időszak traumatikus eseményeire nem fektet lényegi hangsúlyt.¹⁸ Többeknek feltűnt az is, hogy Freud, aki fölfedezte, hogy a gyermek születésétől fogva szexualitással bíró lény, az anyával való eredeti kapcsolatot alapjában harmonikusnak látta. A csecsemő veleszülető *szeretet*-igényét pedig olyan *szerelmi* ösztönnek tekintette, mint aminek még *nincs igazi célja, kielégíthetetlen, és a környezet által befolyásolhatatlan*, s a gyermeknek az életben való boldogulása pedig attól függ, képes-e és hogyan

¹⁶ Bókay A.: Posztmodern pszichoanalízis. In: Erős F. (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Bp., Új Mand. 2000. 255. o.

¹⁷ Ferenczi S.: A valóság-érzék fejlődésfokai és patológus visszavágyásuk. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Bp., Gondolat Kiadó. 1914. 200. o. Kiemelés a szerzőtől. (szerk.)

¹⁸ Ludwig Janus: *Die Psychoanalyse der vorgeburtlichen Lebenszeit und der Geburt*. Kiadás helyének megjelölése nélkül. (szerk.) Pfaffenweiler, 1989. 84. o. Vö: Békés V.: A konstruktív pesszimizmus forrásvidéke. In Békés V. (szerk): *A kreativitás mintázatai*. Bp., Áron Kiadó. 2004.

képes megküzdeni ödipális konfliktusával. Ferenczi és a Budapesti Iskola¹⁹ mindamellet, hogy e komplexus alapvető (tengely) jelentőségét elismerte, nem tekintette kizárólagosnak azt, hanem legalább ilyen súlyúnak feltételezte a preödipális életszakasz eseményeinek (traumáinak) szerepét az egyén későbbi életében. E szerint a csecsemő lelki szükségletei éppúgy kielégíthetők, mint a testiek, csakhogy ezek természete – mint hangsúlyozták – gyökeresen eltér az érett egyéntől. A kielégülés minősége pedig döntő módon függ az *anya* magatartásától gyermeke legkorábbi (tehát preödipális) életében. Freuddal szemben, aki az anya gyermek kapcsolatát olyannak látta, amit nem terhel ambivalencia²⁰, Rank, Jung és mindenekelőtt Ferenczi felhívták a figyelmet az elsődleges (anyához fűződő), ambivalens pre-ödipális tárgykapcsolatra. Ezen is túl, kifejezetten Ferenczitől ered és iskolájának jellegzetes színezetet ad az a szociálpszichológiai gondolat, hogy az anyagyermek duál-unióknak, mint elsődleges egységnek minősége nem vezethető le pusztán az ösztönök természetéből, hanem igencsak befolyásolja azt a konkrét történelmi, társadalmi, földrajzi és kulturális körülmények. „a Budapesti Iskola olyan sajátos fejleménye a pszichoanalízisnek, amely kizárólag a freudi elméletre hivatkozik ugyan, de amely némely vonatkozásban el is távolodik tőle. ... A magyar iskola eredetisége az elvi kijelentéseken túl, nem egyszerűen hangsúlyeltolódást jelent. ... egy olyan anyai dimenziót vezetnek be, amelynek helye ezt megelőzően nem volt kellően kidolgozva. ... a Budapesti Iskola visszaállítja az anya mítoszát, és felforgatja, ha nem is a freudi topikát ... de annak a fejlődés stádiumaival kapcsolatos dinamikáját ... Elméleti újítása tehát abban áll, hogy újrafogalmazza az emberi lélek alapvető meghatározóit. ... Az ödipális kapcsolat szerepe, ha egyáltalában hivatkozni rá, gyakran kerül megvitatásra: vagy másodlagos, származtatott jelenségnek minősül, vagy *olyan tétellé válik, amelyről beszélnek ugyan, de nincs exkluzív szerepe az elméletben.*”²¹

¹⁹ Ferenczi budapesti műhelyéből tudjuk, olyan világhírű, az analitikus szemléletet megújító alakok kerültek ki, mint Hermann Imre (a megkapaszkodási ösztön felfedezője), Franz Alexander (a pszichoszomatika egyik első kiművelője, Bálint Mihály, Melanie Klein, (a preverbális kor analitikusa) Róheim Géza, (az analitikus etnográfia megalapítója), Spitz René, (az ún. hospitalizmus felfedezője) Margaret Mahler vagy Rapaport David.

²⁰ „Freud az anyában pusztán a mohón vágyott szexuális tárgyat látja, amelynek birtoklásáért a gyermek harcba száll az apával. A „rossz anyá”-t sosem látta, csak annak késői, apában megjelenő helyettesítőjét, aki ezért olyan mindenható szerepet játszik elméletében. A rossz anya imágója mindemellet jelen van Freud értékelésében a nőkről, akik csupán passzív és alacsonyabbrendű tárgyak számára, más szóval „kasztráltak” – mondta róla 1926-os amerikai előadása során az eretnoksége miatt kiközösítést szenvedő Otto Rank.

²¹ Kende B. Hanna: Egzisztenciális szorongás, duális kapcsolat és/vagy Ödipusz-komplexus. In: Erős F.-Ritter A. (szerk.): *A megtalált nyelv*. Bp., Animula.

Róheim Géza *Ádám álma* című írásában, amely 1926-ban keletkezett Freud 70-ik születésnapjának alkalmából, a pszichoanalitikus módszer szemléltetésére példának Madách-tól *Az Ember tragédiáját* választotta. Tanulmányából világossá válik, hogy a budapesti műhely ősbűn(hődés) felfogásának, *nem* a biblia a volt a közvetlen forrása, hanem a *Tragédia*, amely „álom formájába öltözteti az emberiség történelmét”. Róheimnek ez a szinte elfeledett tanulmánya egyszer majd alaposabb elemzést érdemelne. Hangsúlyt kap benne az „apai” mellett az „anyai dimenzió”: az ambivalencia és a komplexus feloldásának iránya is.

„Madách-Ádám végig az emberiség történetén keresi az első nőt, a nőt, «ki egykor lugast varázsolál nekem», aki az «édenkertnek», a gyermekkorak «egy késő sugara», Évát, akiről a biblia azt mondja, hogy «minden élők anyja» *Ámde miért kell Ádámnak mindezt álmodnia? Azért, amiért az ember, Ádám, egyáltalában álmodni szokott. Az első két jelenet a világ gyermekkorában az álom infantilis gyökere, az Oedipus-komplexum. Először kozmikus vetületben: mint Lucifer lázadása az atya-isten ellen, azután athropikusan ismételve mint Ádám-Lucifer lázadása, a bibliai mythos köntösében ... Az álom funkciója az, hogy a gondokat eltüntetve lehetővé tegye az alvást és Lucifer Ádámnak azért jeleníti meg az álmképeket, mert Ádámot, akiben a felnőtt küzd a paradicsomba visszavágyó gyermekkel, «kétségek gyötrik».*” A végső jelenetben a nyomasztó álmából ébredő Ádám először a lázadó Lucifferrel azonosul. „Célja «Dacolni Isten végzetével», eszköze az öngyilkosság, amelyről az analysis tudja, hogy csak önmaga ellen fordított agresszió, az első lázadás ismétlése.” Amikor azonban Éva megsúgja, hogy anyának érzi magát, Ádám tehát apa, akkor „Lucifertől a lázadó fiútól, megtér az apa-istenhez. Az őskonfliktus meg van oldva. Ádám-Oedipus az anyává vált feleségben szublimálva látja viszont Jokastet és Laios megölése helyett maga vált apává. Valóban amint Lucifer mondja «itt családi jelenet készül» és ő legszívesebben elsompolyogna.” *Az Ember tragédiájának Lucifer alakja Lucifer a tudomány, a racionalizálás, a hideg ész megtestesítője: „az elfojtás, amellyel az ember a maga érzelmi világa ellen küzd”, amely meddő erő azonban az étellel szemben a vereséget szenved.: „Mi ez a fonál, amit emberfia eltépni nem tud? Az élet fonala a köldökszinór, amely lelkileg az embert örökké az anyához köti. Evvel az erővel szemben Lucifer bevallja tehetetlenségét.”* Róheim tehát úgy gondolkodott, hogy a hideg rációt, az érzelmek elfojtó gátját képviselő Lucifer azért tehetetlen Ádámmal szemben, mert „az elfojtás szolgálatába szegődve a tudomány gyöngye szellem, a játszmát el kell vesztítenie.” A pszichoanalízis eszménye ezzel szemben, egy olyan tudomány, „amely mitsem leplez, mit sem tagad, mindent felfed, mely nemcsak felidézni, de kormányozni is tudja a föld szellemét.”

2001. 139. o. Kiemelés a szerzőtől. (szerk.) Vö.: Haynal A.: Ferenczi helye a pszichoanalitikus eszmetörténetben. In: Lukács D. (szerk.): *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben*. Bp. 1995.

„Itt valaki könyveken táplálta az álmaid,
elméletektől háborgott a szíve.”

A következőkben annak esetét nézzük, amikor nemcsak az ősbűn-felfogás két fenti típusát nem találjuk, hanem magát az eredendő bűn gondolatát sem, ahol nem fogadják el sem mint a lélek szimbolikus kifejezését, sem pedig mint *konstruktív formává vált élménységét*. És éppen az ilyen esetek azok, ahol nem szimbolikus vagy mitológiai értelemben vett, hanem *valódi* embereken, emberek csoportján tényleg elkövetett – és megbánt vagy meg nem bánt – bűnökről kell beszélnünk. Első közelítésben azt mondhatnánk, hogy ezt a bűntípust nem valamilyen ősbűn-modell alapján értelmezzük, de egy mélyebb betekintés során láthatóvá válna, hogy az ilyen típusú tetteknek is van ősbűn-modellje, s annak fő alakjaként minden bizonnyal Káint és Mózeszt találunk.

Dosztojevszkij regényalakjaival – mindenekelőtt Raszkolnyikov személyében – a bűnnek, és a vezeklésnek új típusú problémaköre jelent meg az európai gondolkodásban. Kérdését, „szabad-e ...” (szabad-e megkérdőjelezni a kategorikus imperativust), mások is (Schiller, Nietzsche) feltették. Dosztojevszkij *Naplójában* több ízben utal is arra, hogy már ifjú korában mekkora hatást gyakorolt rá Schiller, s nem véletlenül emlegetik többen is a tanulmányíró Raszkolnyikovot is a regényben a mi kis Schillerünként.²² A költő új, pontosított kérdései: szabad-e *elméleti alapon*, akár egy magaszosabb cél érdekében, közönséges bűnt elkövetni, s lehet-e mindezt tiszta lelkiismerettel tenni, – mélységesen megrázta, felkavarta az európai értelmiséget.

Lukács György – egyike azoknak, akinek gondolkodására Dosztojevszkij *döntő* hatást gyakorolt – abban látja az író erejét, hogy „olyan embereket alkotott, akiknek sorsában, lelki életében, a regény többi alakjaival való összeköttözéseiben és kölcsönhatásaiban, az emberek és gondolatok kölcsönös vonzásában és taszításában a korszak nagy kérdései teljes mélységükben

²² Csak néhány példa a *Bűn és bűnhődés* hatodik fejezetéből: (Szvidrigaljev) „Maga is az erőt hangoztatja? Hehehe! Ezzel most meglepett, látja, Rogyion Romanovics, bár gyanítottam, hogy így lesz. A bujálkodásról beszél itt nekem meg az esztétikáról. Ó, maga Schiller, maga idealista! Nem mondom, természetes, hogy így van, azon kellene esodálkozni, ha nincs így, de mindamellettt ebben az esetben mégis különös... Ejnye, de kár, hogy nem érek rá, ön igazán hallatlanul érdekes egyéniség! Mit is akartam... szereti Schillert? Én rajongok érte.” „Nézd ezt a Schillert! A mi Schillerünk! Igazi Schiller! Szántszándékkal mindig ilyen históriákat fogok mesélni magának, csak azért, hogy a kifakadásait halljam!” Szöveg hely megjelölése nélkül. (Porfirij): „Legyen olyan, mint a nap, akkor mindenki meglátja. A napnak első dolga, hogy nap legyen. Megint mosolyog? Amiért ilyen Schiller lettem egyszerre?” Szöveg hely megjelölése nélkül. (szerk.)

feltáruznak, *előbb, örvénylőbben és átfogóbban, mint ez magában az átlag-életben történt.*²³

Valóban: Raszkolnyikov regénybeli elméletében legkorábbi és egyik leg-tisztább formában találjuk azt, amit évtizedekkel később – két viláégés tapasztalataival terhelve – Polányi Mihály *morális inverzió*nak, Koestler pedig „*infravörös*” *avagy „komisszár-etikának*” nevezett. Raszkolnyikov elméletében mégcsak nem is az az amúgy rémes gondolat a legveszélyesebb, hogy az embereket közönségesekre s nem közönségesekre osztja²⁴, hanem hogy mindezt mint – egykor bizonyítható – tudományos meggyőződést vallja: „Csak egy világos előttem: hogy az emberek születésének rendjét, a különböző fajtákat és féleségeket a természet valamilyen törvénye igen határozottan és pontosan megszabja. Ezt a törvényt ma még nem ismerjük, persze, *de én hiszem, hogy létezik, és akkor előbb-utóbb meg is ismerjük. ... Véletlenségről e tekintetben szó sem lehet.*”²⁵

Raszkolnyikov éppily *tudományos* meggyőződéssel vall a rendkívüli körülmények között megengedhető (sőt akár megkövetelhető) bűn jogáról: „...ha Kepler vagy Newton felfedezését a körülmények különös alakulása folytán másképpen nem ismerhette volna meg a világ, mint egy, vagy tíz, vagy száz, vagy nem tudom, hány ember feláldozása árán, mert azok gátolták, útját állták, akkor Newtonnak joga, sőt kötelessége lett volna eltávolítani ezt a tíz vagy száz embert, hogy felfedezése az emberiség közkincsévé lehessen. Amiből egyáltalán nem következik, hogy Newtonnak joga volt leütni, akit akart, aki éppen szembejött vele, vagy hogy lopni járhatott volna a piacra...”

Ennek az utóbbi meggyőződésnek azért nagyobb a veszélye még a biológiai alapú megkülönböztetésnél is, mert – ahogy ezt Koestler megmutatja: „olyan alaposan rászoktattak minket a mennyiségi kategóriákban való gondolkodásra, hogy a matematikai közelítésnek az etikában való alkalmazás egyszerűen a józan ész diktálta dolognak tűnik föl számunkra.”²⁶

Porfirij vizsgálóbíró szavaival: „Kigondolt egy elméletet, és szégyelli, hogy megbukott vele. Mert éppen nem eredeti módon sült el, az már igaz, de ön azért mégse reménytelenül hitvány ember, nem, egyáltalában nem. Ön lega-

²³ Lukács: Fjodor Mihailovics Dosztojevszkij. In: Lukács: *Világirodalom*. Bp., Gondolat, 1969. 103. o.

²⁴ „hát ez, elismerem, egy kicsit önkényes, de hiszen pontos számokhoz nem ragaszkodom. Csak a fő gondolatban hiszek, vagyis abban, hogy emberek a természet törvénye szerint *általában* két fajtára oszlanak. Egyik az alsóbbrendűek (közönségesek) fajtája, úgyszólván nyersanyag, amely csak arra való, hogy szaporodjék, és magához hasonlókat hozzon létre, a másik az igazi embereké, akiknek adottságuk, tehetségük van arra, hogy újat mondjanak a maguk környezetében...” – fejtegeti Raszkolnyikov. Szöveg hely megjelölése nélkül. (szerk.)

²⁵ Kiemelés a szerzőtől. (szerk.)

²⁶ Koestler: *A jogi és a komisszár*. I. k. 56. o.

lább nem sokáig bolondította magát, egykettőre elment a végső határig. ... *Még jó, hogy csak azt a kis vénasszonyt ölte meg. Ha más elméletet eszel ki, ki tudja... milliószor nagyobb szörnyűséget is elkövethetett volna. Hálát adhatunk az Istennek!* „Dosztojevszkij hőseinél az a tragédia, – fejtegette Lukács etikai jegyzeteiben a tervezett Dosztojevszkij-könyve számára – hogy még nincs praestabilita harmonia eszme és élet között. Vagy az eszme vall kudarcot, vagy az embernek az eltérésekhez való viszonya (a Schillerhez és Ibsenhez való viszony).”²⁷

1919. december 4-én a Bécsbe emigrált Balázs Béla a következő sorokat jegyezte *Naplójába*: „Gyuriról kell még írnom. A legszívzaggatóbb látvány; halálsápadt, beesett arcú, ideges és szomorú. Figyelik, követik, revolverrel a zsebében járkál, mert oka van tartani tőle, hogy erőszakkal rabolják el. Kilencszeres gyilkosságra való felbujtással vádolják Pesten, és egy nyugta van a kezükben.

Itten pedig reménytelen konspiratív pártmunkát végez, pártpénzek sikasztoí után nyomoz és közben filozófiai zsenije elnyomva, mint a föld alá szorított folyam, feltúrja és fellazítja és rombolja a talajt. ... És nem hagyhatja most ott a helyét, és ott kell maradnia «tisztetségből», ahová nem való örök küldetésénél fogva. Mert úgy látszik, választania kell aközött is, hogy valaki írja-e vagy élje-e az etikáját, mint ahogy a vallásfilozófus kiszámítja, de nem éli Istent. Ha ez igaz, akkor Lukács György, úgy látszik, *tisztetségből, erkölcsi parancsból hazugságban fogja végigélni életét*. Mert Lukács György a konspiratív, aktív politikus és forradalmár *álarc* hazugság, nem az ő metafizikai gyökerű missziója. ... Rettenetes számkivetettség az övé, ő igazán földönfutó, mert szemlemi hazáját vesztette el.”²⁸

A bűn és a bűnhődés között hogy igazi kapcsolat lehessen, ahogy erre a teoretikus Lukács rámutatott, ennek két – hallgatolagos – világnézeti feltétele van: az erkölcsi világregend és az akarat szabadsága. „Mínd a kettőben egyre erősebben rendül meg a modern ember hite és e nélkül a hit nélkül csak nagyon külső, anorganikus ... lehet a bűnt a bűnhődéssel összefüggésbe hozni. Azt az új egységet, ami az új erkölcsi világregend helyett a világot összetartja, nemigen lehet definiálni.”²⁹

1943-ban Lukács egy mai szemmel meglehetősen különösnek tűnő kon-
textusban részletesen kifejtette *bűnbánattal* kapcsolatos gondolatait.³⁰

²⁷ Lukács: Etikai töredékek. In: Karádi-Vezér: *Vasárnapi Kör* 119. o.

²⁸ Balázs Béla [1919/1980]: *Napló* - In: Karádi Éva- Vezér Erzsébet (összeáll.): *A Vasárnapi kör – dokumentumok*; Bp. Gondolat, 93. o.

²⁹ Lukács: Hebbel és a modern tragédia megalapozása - In: Lukács [1969]: *Világirodalom* II. 339.

³⁰ „Egészen mindegy, hogy egy transzcendens isten vagy a transzcendens lelkiismeret vagy a «mélypszichológiai» felettes Én köti-e az ember tudatát egy elkövetett

„Időszámításunk szerint 1600 körül a sors jellege megváltozott a dolgok mennyiségi oldalának mérésénél új magyarázatok jelentek meg, hasonlóan a kölcsönhatásokat leíró szabályok megalkotásánál. Sok, minőségileg különböző jelenségről kiderült, hogy megmagyarázható mennyiségi különbségekkel. ... E módszer sikere azt jelentette, hogy az univerzum szervező elvét most már ezekkel a megismert mennyiségekkel és kapcsolatokkal kielégítőbben meg lehetett magyarázni. ... Az emberen fölülről uralkodó sors most alulról kezdett uralkodni. ... A sors akkor teljesedett ki és vált teljesen személytelenné, amikor a 17. század elején *Isten matematikus lett.*”³¹ A gondolatmenet folytatását Polányi Mihálynál találjuk.³²

tetthez, és akadályozza meg a bűnbánat állandósításával, hogy továbbfejlődjön, hogy az elkövetett hibától (vagy éppen bűntől) megszabaduljon. ... Durva tévedés volna a bűnbánat elutasításával, az elkövetett hiba „elfelejtésével” egyidejűleg tagadnánk azt, hogy az ember meghaladhatja azt az erkölcsi fejlődési fokot, amely a hibát létrehozta. Ellenkezőleg. A bűnbánatot a jelentős humanisták (Spinoza, Goethe) éppen azért vetik meg, mivel a bűnbánat teológiai és burkoltan teológiai jellegében az ember hathatós erkölcsi felemelkedésének az akadályát látták. ... A bűnbánat érzése mármost egyfelől a letűnthöz, az elvileg megváltoztathatatlanhoz, a jóvátehetetlenhez láncolja az ember lelki energiáit, ahelyett, hogy arra ösztökélné: fedje fel és küszöbölje ki ezeket a hibákat, erőit a jövő irányában további cselekedeteire összpontosítsa. ... A bűnbánó az elszigetelt tette mered, tulajdon mesterségesen elszigetelt tulajdonságaira, melyek az előidéztek, és képtelen kiutat találni ebből az erkölcsi zsákutcából.” Im. 282. o.

³¹ Koestler [1994]: *A jögi és a komisszár* II. In: *Uő: A jögi és a komisszár*; Osiris, Századvég, Bp. 33.

³² „A felvilágosodás tudományos liberalizmusa határtalan erkölcsi törekvéseknek nyitott utat, azonban, néhány évtized múltán, az elesre köszörülődött tudományos világkép lerombolta az erkölcsi elvekbe és a liberális eszmékbe vetett hitet. Az erőszak lett az egyetlen racionális és tisztességes politikai tett. Az erőszakot nem az erkölcsi ideálok szolgálatában alkalmazták, mint ahogy azt a francia forradalom tette; az erkölcsi ideálokat változtatták át lelketlen hatalommá. Erre a folyamatra nem volt még példa a történelemben, és jobb híján «morális inverzióknak» neveztem el.” Polányi M.: *Tudomány és ember* – In: *Polányiana* 1998/1-2. 105. Koestler diagnózisa: „Összetévesztettünk egy csupán meglehetősen nyilvánvaló körülmények között alkalmazható gyakorlati szabályrendszer egy tudományos etikai rendszerrel. Mennyiségi szempontjaink csődöt mondanak minden egyes alkalommal, amikor az érvek és ellenérvek kiegyenlítik egymást, s a legnagyobb szükség lenne etikai útmutatásra. ... Pontosan mikor lesz a sebészkeszből hentesbárd? A proletariátus diktatúrájából mikor lesz a bürokrácia diktatúrája?” Koestler: *A jögi és a komisszár*. Ik. 57. o. Polányi: „...az egzakt tudományos ismeret eszménye által előidézett hitelfosztás önmagában nem végzett volna ilyen mérvű pusztítást az erkölcsi meggyőződés körében. A modern tudat önpusztító tendenciái csak akkor léptek föl, amikor a tudományos szkepticizmus hatása összekapcsolódott egy

Mindezekből Polányi – Koestlerrel mély egyetértésben – azt a következtetést vonta le, hogy korunk etikai feladata éppenséggel „nem az, hogy az erkölcsi közömbösséggel szemben megóvjuk az erkölcsöt. Rengeteg példáját tapasztaljuk az erkölcsi érzések meglétének: a kérdés csak az, *hogyan védjük meg ezeket egy olyan erkölcs feletti erkölcstől*, amely e heves érzéseket a morális inverzió felé tereli. Hiszen ma ez a veszély fenyeget bennünket.”³³

KÁIN ÉS MÓZES

A 20. század első felének ősbűn modelljei a tizenkilencedik század végéig bekövetkezett hatalmas változások reflexiójaként születtek. Segítségükkel sikerült megfogalmazni azokat a lényegi problémákat, amellyel az úgynevezett *modern* ember szükségképpen szembesült. De ezekkel a modellekkel nem lehet sem megragadni sem értelmezni (legfeljebb megjósolni) mindazokat az új katasztrófákat, melyek a huszadik században bekövetkeztek. Oidipusz segítségével – láttuk – el lehet magyarázni a laikusnak a kvantumfizika alapvető összefüggéseit, a rádium lebomlókéességétől a láncreakcióig, de nem lehet megmagyarázni sem Hirosimát, sem a hozzá vezető, sem pedig a rákövetkező eseményeket. Oidipusz vagy Ádám segítségével nem lehet kielégítően számot adni sem Hitlerről sem Sztálinról.

1945 nyarán a kapitulált Németország vezető atomfizikusait, a szövetséges hatalmak az angliai Farm Hallra internálták. Köztük volt Otto Hahn, akinek a kísérletei vezettek a maghasadás felfedezéséhez, s aki az 1944-ben neki ítelt Nobel díjat itt Farm-Hallban veszi át 1945. novemberében. Carl Friedrich Weizsäcker filozófiai feljegyzéseket készített, egyfajta számvetést arról, milyen szerepet játszott a német szellem ijesztő eltávolodása a realitástól a történelmi katasztrófa kialakulásában. Sorait még azelőtt írta, hogy az amerikai atombomba és Japán kapitulációja hírért vették. A „német vendégek” lehallgatásáról készített szövetségi jegyzőkönyvek szerint Weizsäcker – kollégái többségével együtt – a pszichoanalízis nyelvén szólva egyfajta hasítással reagált: „Azt hiszem, félelmetes lehet az amerikaiaknak, hogy megcsinálták. Azt hiszem, örültség a részükről.”, „Borzasztó helyzetben van” – mondta Heisenbergnek másnap Hahnról, aki a felelősség és önvád súlyától egészen összetört – „Ő valóban megcsinálta”. Hiroshima bombázásának hírért pedig egyebek között így kommentálta: „A történelem fel fogja jegyezni, hogy

olyan buzgalommal, mely homlokegyenest ellenkező irányba ragadta magával a modern embert. *A jellegzetes modern tudatállapot csak akkor jött létre, amikor az erkölcsi haladás iránti új szenvedély összefonódott a modern tudományos szkepticizmussal.* Polányi: *A hallgatóságos dimenzió.* In: *Tudomány és ember.* Bp., Argumentum. 1996. 208. o. Kiemelés a szerzőtől. (szerk.)

³³ Polányi: *Tudomány és ember.* In: *Polanyiana* 1998/1-2. 108. Kiemelés a szerzőtől. (szerk.)

az amerikaiak és az angolok elkészítették a bombát, ugyanakkor a németek Hitler rendszerében létrehozta egy működő gépet. Más szóval az urángép békés fejlesztése Németországban történt, a hitleri rezsim alatt, míg az angolok és az amerikaiak kifejlesztették ezt a hátborzongató háborús fegyvert.” – amihez a jegyzőkönyvet kommentáló amerikai tanulmányíró hozzátette: „A történelem természetesen azt jegyzi fel, hogy a németeknek nem sikerült megépíteniük a reaktort a háború alatt”³⁴

Igaza lehet a sorsanalízist kidolgozó Szondi Lipótnak, aki a törvényszegő gyilkost, Káint és a bűntudatra ébredt törvényalkotót, Mózeset együtt állítja az emberi lét középpontjába, merthogy „Az Ödipusz már régen nem érvényesül az emberben, míg Káin még mindig uralkodik. Ő irányítja az embert a bölcsőtől a koporsóig, a világot pedig a kőkorszaktól az atomkorig és még azon túl is.”³⁵

Talán az ősbűnnek ezzel a modelljével előbb-utóbb számot tudunk adni arról a káoszról, amely – ahogy befejezetlen feljegyzéseiben angliai internálása idején Carl Friedrich Weizsäcker írja – „nem tudta magáról, hogy káosz volt; boldogan növekvő rendnek tartotta magát”³⁶.

³⁴ Vö: Jeremy Berstein: Vacsora a kastélyban – A Farm Hall-iratok. In: *Világosság* 1994.1. 73. o. és Palló G.: A fizikus dilemmái – Heisenberg és az atombomba. In: *Világosság* 1994.1. 45-57. o.

³⁵ Szondi L.: *Káin a törvényszegő*. Bp., Gondolat. 1987. 41. o.

³⁶ C. F. Weizsäcker: A német szellem megítéléséről. In: Uő: *A német titanizmus*. Bp., Európa Kiadó. 1998. 212. o.